CHARM SANOATI KORXONALARIDA MAHSULOT ASSORTIMENTI RENTABELLIGINI XARAJATLARNI TAQSIMLASH ASOSIDA BAHOLASH

B.A. Muradov
Toshkent davlat transport universiteti mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22899815

Annotatsiya. *Maqolada charm sanoati korxonalarida mahsulot assortimenti bo'yicha foydani baholashda bilvosita xarajatlarni taqsimlash usulining ahamiyati o'rganiladi. Monografiya qo'lyozmasidagi to'rt mahsulot turiga oid shartli hisob ma'lumotlari qayta tahlil qilindi. Faoliyat xususiyatlariga asoslangan taqsimlash va fizik hajmga mutanosib taqsimlash natijalari solishtirildi. Birinchi usulda A, V, S va D mahsulotlarining foydasi mos ravishda 336, 24, 282 va −142 shartli birlikni, ikkinchi usulda 338, 35, 249 va −122 shartli birlikni tashkil etadi. Jami natija har ikki holatda 500 shartli birlik bo'lib qoladi. Demak, taqsimlash usuli korxona jami foydasini o'zgartirmasdan, mahsulotlar bo'yicha baholashni o'zgartiradi. Maqolada manfiy hisob natijasiga ega mahsulotni ishlab chiqarishdan olib tashlashdan avval bartaraf etiladigan xarajatlar, yo'qotiladigan hissa va bo'shaydigan resurslardan muqobil foydalanish imkoniyatini tekshirish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *mahsulot assortimenti, rentabellik, bilvosita xarajatlar, xarajatlarni taqsimlash, hissa marjasi, boshqaruv hisobi.*

Kirish

Charm ishlab chiqarish korxonasi bir xil xomashyodan sifati, ishlov berish usuli va iste'mol sohasi turlicha bo'lgan mahsulotlar tayyorlashi mumkin. Mahsulotlar umumiy uskuna, ombor, ma'muriy xizmat va moliyaviy resurslardan foydalanadi. Natijada korxonaning jami xarajatini aniqlash nisbatan sodda bo'lsa ham, har bir mahsulot turiga to'g'ri keladigan xarajatni ishonchli belgilash murakkablashadi.

Umumiy xarajatlarni mahsulotlarga taqsimlashdagi farqlar ayrim turlarning foydaliligini sun'iy ravishda yuqori yoki past ko'rsatishi mumkin. Masalan, ko'p mehnat talab qiladigan mahsulotning xarajatini faqat sotuv hajmi bo'yicha taqsimlash uning resurs iste'molini to'liq aks ettirmasligi mumkin. Shuningdek, kam hajmda ishlab chiqariladigan, ammo ko'p marta texnologik sozlash talab qiladigan mahsulot umumiy hajm usulida yetarlicha xarajat olmasligi ehtimoli bor.

Tadqiqotning maqsadi xarajatlarni taqsimlashning ikki usuli mahsulotlar rentabelligiga qanday ta'sir qilishini shartli misolda ko'rsatish va assortiment qarorlari uchun zarur axborotni belgilashdir. Maqolada muayyan korxonaning audit qilingan moliyaviy hisoboti emas, monografiyadagi hisobiy misol tahlil qilinadi [1]. Shu bois natijalar metodik xususiyatga ega.

Tadqiqot materiallari va usullari

Ma'lumotlar manbai — monografiya qo'lyozmasining 2.2-bo'limidagi A, V, S va D mahsulotlari bo'yicha jadvallar [1, 2.3–2.4-jadvallar]. Unda tushum 5 000, bevosita xarajatlar 2 500 va bilvosita xarajatlar 2 000 shartli birlikni tashkil etadi. Birinchi jadvalning bilvosita xarajatlar yakunidagi "200" yozuvi tarkibiy summalar va yakuniy foyda bilan mos kelmaydi. Qayta hisoblashda 590 + 658 + 496 + 256 = 2 000 qiymati qabul qilindi.

Qo‘lyozmada “yalpi foyda” deb berilgan tushum va bevosita xarajatlar farqi ushbu maqolada “bilvosita xarajatlar taqsimlanishidan oldingi qoldiq” deb yuritiladi. Sababi bevosita xarajatlar o‘zgaruvchan xarajatlarga, bilvosita xarajatlar esa doimiy xarajatlarga aynan teng emas. Mahsulotga bevosita bog‘langan xarajat doimiy bo‘lishi, umumiy xizmat xarajati esa ish hajmiga qarab o‘zgarishi mumkin. Shu farq hisobiy qoldiqni avtomatik ravishda hissa marjasi deb talqin qilishning oldini oladi. Qaror uchun ahamiyatli xarajatlarni ajratish tamoyili boshqaruv hisobi adabiyotida ham ta’kidlanadi [2].

Har bir mahsulot uchun hisob natijasi F = S − D − A formulasi bilan aniqlandi. Bu yerda S — tushum, D — bevosita xarajatlar, A — taqsimlangan bilvosita xarajatlar. Tushumga nisbatan rentabellik F / S × 100 orqali hisoblandi. Soliq, foiz va boshqa operatsion bo‘lmagan moddalar berilmagani sababli F ko‘rsatkichi yakuniy sof foyda sifatida talqin qilinmaydi.

Birinchi variantda manbada taqdim etilgan taqsimot summalari saqlandi. Ikkinchi variantda jami bilvosita xarajat fizik hajmga mutanosib taqsimlandi. Fizik miqdorlarni qo‘shish faqat mahsulotlar bir xil yoki taqqoslanadigan o‘lchovda bo‘lganda to‘g‘ri hisoblanadi. Manbada o‘lchov “m², t” tarzida aralash berilgani uchun ikkinchi variant mahsulotlar yagona ekvivalent birlikka keltirilgan degan shart ostida ko‘rib chiqiladi.

Natijalar

1-jadvalda birinchi taqsimot bo‘yicha hisoblash natijalari keltirilgan. D mahsulotida −142 shartli birlik manfiy natija, V mahsulotida esa juda kichik ijobiy qoldiq kuzatiladi. A va S mahsulotlari umumiy foydaning asosiy qismini ta’minlaydi.

Ko‘rsatkich	**A**	**V**	**S**	**D**
Tushum	1 665	1 500	1 335	500
Bevosita xarajatlar	739	818	557	386
Taqsimotdan oldingi qoldiq	926	682	778	114
Bilvosita xarajatlar	590	658	496	256
Hisob natijasi	336	24	282	−142
Tushumga nisbatan foiz	20,18	1,60	21,12	−28,40

Manba: [1] asosida qayta hisoblandi. Qiymatlar shartli birlikda. D mahsuloti uchun −142 / 500 × 100 = −28,40 foiz.

Mahsulotlar bo‘yicha natijalar yig‘indisi 500 shartli birlikka teng. Tushumga nisbatan umumiy rentabellik 10 foizni tashkil etadi. Biroq umumiy ijobiy natija barcha mahsulotlar bir xil darajada samarali ekanini anglatmaydi. Ayniqsa V mahsulotida tushumning kichik pasayishi yoki resurs xarajatlarining oshishi hisob natijasini manfiyga aylantirishi mumkin.

Ikkinchi variantda A, V, S va D mahsulotlari uchun ekvivalent hajmlar 5 000, 5 500, 4 500 va 2 000 birlik deb qabul qilindi. Jami hajm 17 000 birlikka teng. Bilvosita xarajatning bir ekvivalent birlikka stavkasi 2 000 / 17 000 = 0,117647 shartli birlik bo‘ladi. Taqsimlash summalari butun songa yaxlitlanib, jami 2 000 birlik saqlandi.

Ko‘rsatkich	A	V	S	D
Ekvivalent hajm	5 000	5 500	4 500	2 000
Hajm bo‘yicha taqsimot	588	647	529	236
Hisob natijasi	338	35	249	−122
Tushumga nisbatan foiz	20,30	2,33	18,65	−24,40
Birinchi variantdan farq	+2	+11	−33	+20

Manba: muallif hisob-kitoblari. Yaxlitlashdan oldingi aniq taqsimot 588,235; 647,059; 529,412 va 235,294 shartli birlikni tashkil etadi. Jamiga moslash uchun oxirgi satr taqsimoti 236 birlik deb olingan.

Har ikki variantda D mahsuloti manfiy, V mahsuloti esa past ijobiy natijaga ega. Demak, ushbu misolda muammoli mahsulotlar haqidagi asosiy signal saqlanadi. Biroq S mahsuloti foydasi 282 dan 249 shartli birlikka pasayadi. Bu o‘zgarish korxonadagi real pul oqimining kamayishi emas, umumiy xarajatlarning mahsulotlar o‘rtasida qayta taqsimlanishi natijasidir.

Qo‘lyozmaning ikki jadvalida mahsulotlar kesimida foydalaniladigan kapital taqsimoti ham farq qiladi [1]. Xarajatlarni taqsimlash ta’sirini alohida ko‘rsatish uchun mazkur tahlilda kapital rentabelligi taqqoslanmadi. Aks holda ikki omilning ta’siri aralashib, natijaning qaysi qismi xarajat usulidan kelib chiqqanini aniqlash qiyinlashadi.

Assortiment bo‘yicha qarorlarni asoslash

D mahsulotining manfiy natijasi uni darhol ishlab chiqarishdan chiqarish uchun yetarli emas. Taqsimlangan 256 birlik xarajatning qancha qismi mahsulot to‘xtatilganda haqiqatan yo‘qolishi aniqlanishi kerak. Ma’muriyat maoshi, binoni saqlash yoki umumiy axborot tizimi xarajatlari mahsulot chiqarilmasa ham saqlanib qolishi mumkin. Ular boshqa mahsulotlarga qayta taqsimlanganda qolgan assortimentning hisobiy foydasi kamayadi.

Bu masalani ochish uchun alohida soddalashtirilgan ssenariy qabul qilinadi: D mahsulotining 386 birlik bevosita xarajati to‘liq bartaraf etiladi, qolgan mahsulotlar sotuvi o‘zgarmaydi va bo‘shagan resurslar muqobil foyda keltirmaydi. Shunda D mahsuloti to‘xtatilganda 500 birlik tushum yo‘qotilib, 386 birlik xarajat tejaladi. Bilvosita xarajat tejalmasa, korxona umumiy natijasi 114 birlikka pasayadi.

Agar qo‘shimcha ravishda bartaraf etiladigan bilvosita xarajat S miqdorga teng bo‘lsa, qaror ta’siri $\Delta F = S - 114$ bo‘ladi. Demak, ushbu shartlarda mahsulotni to‘xtatish faqat $S > 114$ bo‘lganda natijani yaxshilaydi. Tenglik holatida hisobiy ta’sir nolga teng. Bu chegara amaldagi korxona uchun tayyor qaror emas, qaysi axborotni yig‘ish zarurligini ko‘rsatuvchi metodik mezondir.

Bo‘shagan quvvatdan foydalanib boshqa mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo‘lsa, qarorga uning qo‘shimcha hissasi ham qo‘shiladi. Biroq bunda qo‘shimcha buyurtma, uskuna mosligi, qayta sozlash xarajati va sotuv narxi tekshiriladi. Narxni oshirish varianti ham sotuv hajmi o‘zgarmasligi shartiga asoslanib baholanmasligi kerak: xaridorlar reaksiyasi natijani o‘zgartirishi mumkin.

V mahsuloti bo‘yicha asosiy yo‘nalish past qoldiq sababini aniqlashdir. Uning bevosita xarajati A mahsulotidan yuqori, tushumi esa pastroq. Biroq bu holatning o‘zi texnologiya samarasizligini isbotlamaydi. Mahsulot tarkibi, sifat talabi, kichik partiyalar, mijozga moslashtirish

va to‘lov shartlari farq qilishi mumkin. Shuning uchun mahsulotni mijoz va buyurtma kesimida detallashtirish muhim.

Boshqaruv hisobini takomillashtirish

Korxonada xarajatlarning paydo bo‘lish sababi bilan taqsimlash bazasi o‘rtasida bog‘liqlik o‘rnatilishi lozim. Uskuna bilan bog‘liq xizmatlarni mashina soatiga, qayta sozlash xarajatlarini sozlashlar soniga, laboratoriya xarajatlarini tahlillar soniga bog‘lash mumkin. Faoliyatlarga asoslangan hisobda ham xarajatlar ularni keltirib chiqaruvchi omillar bilan bog‘lanadi [3]. Bunday bazalarni tanlashdan oldin ularni o‘lchash xarajati va qaror uchun ahamiyati baholanadi. Haddan tashqari maydalashtirilgan hisob tizimi boshqaruvni qimmatlashtirishi mumkin.

Birinchi amaliy qadam — mahsulotlar nomenklaturasi va resurs kodlarini bir xillashtirish. Keyin har bir buyurtma uchun xomashyo, kimyoviy material, ish vaqti va texnologik yo‘qotishlar qayd etiladi. Umumiy xizmatlar bo‘yicha esa taqsimlash qoidasi yozma ravishda belgilanadi. Bir xil qoida ketma-ket davrlarda qo‘llanilsa, foydaning o‘zgarishi hisob siyosati almashinuvi bilan aralashib ketmaydi.

Hisob tizimi kamida ikki ko‘rinishda axborot berishi maqsadga muvofiq. Birinchisi barcha xarajatlar taqsimlangan uzoq muddatli mahsulot rentabelligini ko‘rsatadi. Ikkinchisi aniq qaror bilan o‘zgaradigan tushum va xarajatlarni ajratadi. Shu orqali assortimentni saqlash, vaqtincha buyurtma qabul qilish, narxni o‘zgartirish yoki mahsulotni to‘xtatish masalalari bir xil jadval bilan mexanik hal qilinmaydi.

Xulosa

Shartli hisobiy misol xarajatlarni taqsimlash usuli mahsulotlar bo‘yicha foydani o‘zgartirishini, ammo korxonaning jami 500 birlik natijasini o‘zgartirmasligini ko‘rsatdi. Ikki variantda ham V va D mahsulotlari qo‘shimcha tahlil talab qiladi. Biroq manfiy hisob natijasini mahsulotning korxonaga zarar keltirishi bilan avtomatik tenglashtirish mumkin emas.

Assortiment strategiyasi taqsimlangan xarajatlar bilan birga bartaraf etiladigan xarajatlar, cheklangan resurslarning muqobil ishlatilishi va mijozlar bilan munosabatlarni hisobga olishi zarur. Charm korxonalarida mahsulot va buyurtma kesimidagi hisobni yo‘lga qo‘yish ushbu qarorlarning asoslanganligini oshiradi. Taqdim etilgan natijalar metodik misol bo‘lib, real qaror uchun korxonaning amaldagi ma’lumotlari bilan qayta hisoblanishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduraxmanov O.K., Gulamov A.A., Muradov B.A. “O‘zbekcharmpoyabzal” uyushmasi korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish samaradorligini oshirish strategiyasini takomillashtirish. Monografiya qo‘lyozmasi. Toshkent, 2026. 2.2-bo‘lim, 2.3–2.4-jadvallar. Nashriyot ma’lumotlari to‘ldirilmagan nusxa.
2. OpenStax. Principles of Accounting, Volume 2: Managerial Accounting. Section 10.1. Identify Relevant Information for Decision-Making. https://openstax.org/books/principles-managerial-accounting/pages/10-1-identify-relevant-information-for-decision-making (murojaat sanasi: 22.09.2026).
3. OpenStax. Principles of Accounting, Volume 2: Managerial Accounting. Section 6.3. Calculate Activity-Based Product Costs. https://openstax.org/books/principles-managerial-accounting/pages/6-3-calculate-activity-based-product-costs (murojaat sanasi: 22.09.2026).